

פרק א': מבוא הסטורי – לתולדות "ביתא ישראל" (הפלשים)

מאת ס' קפלן

1. הקדמה

בעת האחרונה גוברת ההתעניינות ביהודי אתיופיה, הנשאים את השם ביתא ישראל, אך הם נמנים עדיין עם קהילות ישראל שתולדותיהן לוטות בערפל. בפני ההיסטוריון, המבקש לשחזר את ההיסטוריה של העדה, עומדים כמה אתגרים מיוחדים מבחינת המקורות הראשוניים שהגיעו לידינו. המקורות הכתובים של העדה – ספרות דתית וספרי תפילה – חסרים תיאור דברי ימי העדה. לעומת זאת ניתן ללמוד על חיי העדה בהקשר האתיופי, כפי שהם משתקפים בשבע מאות שנות ההיסטוריה האתיופית המתועדת (1270 – עד זמננו). כמו כן מצויים מקורות כתובים המתייחסים לביתא ישראל, שנוצרו מחוץ לעדה, הטעונים בדיקה והשלמה, ככל האפשר, על יסוד איסוף מסורות בעל פה של העדה. גישה כזו, דרושה במיוחד ביחס לתקופות מסוימות של ההיסטוריה האתיופית, כמו 1632 – 1855, שמהן נותרו מקורות דלים. לעומת זאת התקופה המודרנית בתולדות ביתא ישראל (1860 עד היום) מתועדת היטב, אך גם התהליכים ההיסטוריים של אותה תקופה צריכים עיון נוסף.

לפיכך יידרש עוד מחקר רב בטרם תיכתב גירסה כוללת מוסמכת; עם זאת, אפשר, על פי המסקנות שאליהן הגיע המחקר היום, לתאר בקווים כלליים את ההיסטוריה הפוליטית, הדתית, הסוציאלית והכלכלית של ביתא ישראל מימי קדם ועד ימינו, ימי עליית העדה לישראל.

1. מבוא היסטורי זה תורגם מאנגלית בעריכת מחבר הספר מ' קורנלדי והוא מבוסס על ספרות המקורות והמחקר המפורטת בביבליוגרפיה הנבחרת לתולדות ביתא ישראל הערוכה לפי התקופות המובאות בחלק הביבליוגרפיה והמפתחות שבסוף הספר (ע' 267).

2. תיאוריות על מוצא העדה

כל המצוי בנושא ביתא ישראל יודע כי הפולמוס על מוצא העדה הפך לעניין מרכזי בדיונים על תולדות העדה. בהעדר נתונים בדוקים, התפתח מגוון של תיאוריות, שרבות מהן מתעלמות אפילו מדרישות מתודולוגיות מינימאליות.

לא ייתכן, לדוגמה, לפתוח בתשובה על השאלה היסודית, האם הפלשים יהודים הם, מבלי להגדיר תחילה את המושג "יהודי". כידוע, זה עשר שנים הכירה מדינת ישראל במעמד של בני העדה כיהודים, בעלי זכויות לפי חוק השבות. בדומה לכך, התשובה מבחינת ההלכה (דין תורה) היא בדרך כלל חיובית, שכן זה כארבע מאות שנה פסקו גדולי ההלכה כי הפלשים יהודים הם. יתירה מזאת, מאז תחילת המאה ה-16, וזהו רבנים חשובים את ביתא ישראל כצאצאים של עשרת השבטים בכלל ושל שבט דן בפרט. על עמדה זו, שהחוקרים מפקפקים בה, חזר גם הרב הראשי לישראל, הראשון לציון, עובדיה יוסף באיגרת משנת 1973, שבה קרא לסייע לעליית בני העדה. מבחינה היסטורית, ניתן לקבוע בבירור כי הזיהוי העצמי של ביתא ישראל כחלק מן העולם היהודי בא לביטוי עוד במגעים הראשונים של בני העדה עם יהודים אחרים, מאז אמצע המאה ה-19. עם זאת, השקפות אלו אין בהן כדי להסיר ספקות ומחלוקות בין חוקרים חשובים בשאלת המוצא היהודי של העדה, כפי שיפורט ויבורר להלן.

בהעדר עובדות מוצקות, פרחו אצל חוקרים, מלומדים ובני סמכא שונים תיאוריות רבות, שאף אחת מהן אינה משכנעת באורח מוחלט. החוקרים גם חלוקים בדעותיהם הן באשר לארץ המוצא של ביתא ישראל והן באשר למועד הגעתם לאתיופיה, וניתן לסכם את עיקרי ההשערות בחמש שיטות וגירסאות, שלפיהן ביתא ישראל הם:

- א. צאצאי עשרת השבטים האבודים, ובייחוד צאצאי שבט דן, שנדדו לאתיופיה בין המאה ה-10 לפני הספירה למאה ה-2 לספירה;
- ב. צאצאי יהודים שהיגרו ממצרים בין המאה ה-7 לפסה"ג למאה ה-2 לספה"ג, ושהתחתנו באוכלוסייה המקומית;
- ג. צאצאי יהודים שהיגרו מדרום ערב (תימן) בין המאה ה-2 לספירה עד לתקופת המלחמה בין המלך האתיופי הנוצרי כלב (Kaleb) לבין מלך דרום ערב היהודי (הגר) יוסף דוֹנוּאס (המאה ה-6 לספירה);
- ד. צאצאי גלים של יהודים שהיגרו בתקופות שונות ממצרים ומדרום ערב (גם בסדר הפוך). בין המאה ה-7 לפני הספירה למאה ה-6 לספירה, ושהתחתנו באוכלוסייה מקומית;

ה. צאצאי שבטי אגאו (=אתיופים דוברי לשון כושית), שהתגירו או שהתייהדו (=אימצו צורה מיוחדת של יהדות) וזאת בין המאה ה-4 למאה ה-15 לספירה.

יריעה זו קצרה ואינה מאפשרת דיון מפורט בגירסאות אלו, שבכל אחת מהן מקופלות גם דעות שונות ומחלוקות בדבר המועדים המשווערים, ונסתפק בהערות והארות אחדות. הגירסה הראשונה מקובלת בעיקר במקורות ההלכה ואצל רשויות דתיות עד ימינו, כפי שיפורט בפרקים ז'-י"ד להלן.

שלוש הגירסאות הבאות, שהמכנה המשותף להן הוא המוצא היהודי של העדה, מבוססות על הנחה בדבר הגירה ונוכחות יהודית עתיקת יומין באתיופיה. אף על פי שאין ראיות ישירות על כך, ניתן למצוא תמיכה מסוימת להנחה זו במקורות שונים.

אתיופיה העתיקה: חמש גירסאות על מוצא ביתא ישראל.

המפה נערכה בהשתתפות מחבר הספר (מי קורנאלדי) והשווה המפה שנדפסה בתוך מאמרו של סי קפלן, מעמס 33 (תשמ"ח), עמ' 34. יודגש עוד כי במפה שלפנינו הגרסא הראשונה (מוצא מא"י) כוללת שתי אפשרויות (א) לאורך ים סוף (ב) דרך היבשה. לאורך חצי האי ערב והוא הדין לגבי הגרסא השנייה (מוצא ממצרים) (א) לאורך ים סוף (ב) דרך מעלה הנילוס עד אזור אגם טאנה וקוארא או, כפי שמסתבר יותר, דרך מעלה הנילוס עד נפטה — מרויה — אכסום.

בייחוד יש לציין את השימוש בביטויים יהודיים – ארמיים בגרסה האתיופית (שפת געז) של התנ"ך, כגון מצוה (*meswat*) במובן צדקה, תיבות (*tabot*) במובן ארון הקודש, תאות (*ta'ot*) במובן פסל וערב (*arb*) במובן ערב שבת, וכדברי הבלשן הידוע פולוצקי (H.J. Polotsky) "קשה להניח שביטויים ארמיים הוכנסו ע"י מיסיונרים דוברי סורית... שכן כל הביטויים האלה אינם בעלי משמעות נוצרית, אלא מקורם בחלק המורשת היהודית שנקלט בנצרות".²

כהשלמה להוכחה בלשנית זו, יש להצביע על תרגומי געז שונים של התנ"ך ושל הספרים החיצונים, המבוססים גם על הנוסח העברי (משלי, ירמיה ודניאל) או הנוסח הארמי (ס' חנוך). מהדברים הנ"ל עולה כי ראשוני היהודים שהגיעו לאתיופיה דיברו כנראה ארמית והחזיקו טקסטים בשפה זו, ואולי גם בעברית. הם התיישבו תחילה סביב הבירה אקסום (*Aksum*), בין עובדי אלילים שהפכו אחרי כן לנוצרים, וכך חדרה השפעת היהדות לתרבות האתיופית בתקופת גיבושה.

ניתן אפוא לשער, בשינוי מדעות חוקרים המקדימים את ראשית הנוכחות היהודית באתיופיה לתקופה שלפני הספירה, כי יהודים (או השפעות יהודיות) הגיעו לאתיופיה בתקופה שבין הקמת ממלכת אקסום (*Aksum*) בתחילת הספירה לבין ההתנצרות של המלך אזנה (*Ezana*), במאה הרביעית לספירה.

גם אם נקבל גרסה זו, שלפיה הגיעו ההשפעות היהודיות לאתיופיה עוד לפני הנצרות, עדיין נותרות שאלות מספר, שלעת עתה אין עליהן תשובה: האם היהודים שהביאו עמם את הביטויים הארמיים היו ראשוני המהגרים היהודיים לאתיופיה? האם ביתא ישראל, כפי שהם מוכרים מאז המאה ה-15 ואילך, הם הצאצאים הישירים של אותם יהודים, או שמא זו קבוצה או אחת הקבוצות שנולדו כתוצאה מהשפעות יהודיות אלה?

על יסוד הידיעות המצויות בירדנו, אין כל אפשרות לתת תשובות חד-משמעיות על שום אחת מן השאלות הללו. יהא מקורן של ההשפעות היהודיות הראשונות באתיופיה אשר יהא, נראה כי היו גם הגירות בתקופות מאוחרות יותר. החוקרים התומכים במוצא העדה ממצרים (גירסה ב' לעיל) מצביעים על קווי דמיון בין היהדות המצרית לבין ביתא ישראל, ויש סוברים (כמו I. Guidi) כי קיים קשר בין ביתא ישראל לבין המושבה היהודית בייב היא אלפנטין (*Elephantine*), שליד אסואן (*Aswan*), הידועה כיום, שנחרבה בסוף המאה החמישית לפני הספירה. סברה זו צריכה עיון מבחינה מתודולוגית, באשר לא ברור כיצד ניתן לקבוע קיום קשר היסטורי בין קהילה עתיקה לבין עדה בזמננו שמנהגיה תועדו רק החל מאמצע המאה ה-19. עם זאת, השערה מסוג זה מאפשרת להאיר כמה מקווי הדת של ביתא ישראל. כך, לדוגמה, הטקסטים הארמיים שנמצאו באלפנטין מצביעים על אפשרות שזה המקור לביטויים הארמיים שבתרגומי הגעז. יתר על כן, המושבה היהודית בייב היתה אחת הקהילות היהודיות היוצאות דופן, בכך שהקריבה קרבנות מחוץ לירושלים, ואפשר שזהו המקור הקדום של מנהג הקרבנות

2. H.J. Polotsky, "Aramaic, Syriac and Ge'ez" *JSS*, 9 (1964) p. 1, 10.

שהיה מצוי בעדת ביתא ישראל. זאת ועוד: אם אמנם היתה הגירה יהודית ממצרים דרך מעלה הנילוס, היער של הגירה כזו מתיישב עם מקומות מושבותיהם של ביתא ישראל סביב אגם טאנא (Tana). לבסוף, יש לציין כי, לפי מסורת העדה, הידועה מאז ראשית המאה ה-19, מוצא העדה ממצרים.

אולם תיאוריה זו, בדבר קשר היסטורי בין קהילות ייב וביתא ישראל, נתקלת בקשיים בולטים, שכן בצד המכנה המשותף של קיום מנהג הקרבנות, יש הבדל באופי החיים הדתיים של שתי הקהילות. כך, לדוגמה, אצל יהודי אלפנטין האמונה המונותיאסטית אינה שלמה, והשבת אינה תופסת מקום מרכזי כמו אצל יהודי אתיופיה. כמו כן לא מסתבר לומר, כדברי התיאוריה הנ"ל, כי התנ"ך או הספרים החיצוניים הגיעו לאתיופיה באמצעות יהודי ייב שגלו מארץ ישראל עוד לפני חתימת התנ"ך, ושקהילתם נחרבה למעלה מארבע מאות שנה לפני הספירה. גם מבחינה גיאוגרפית יש להצביע מצד אחד על המרחק הרב בין שתי הארצות (מצרים העליונה ואתיופיה) ומאידך גיסא על כך שההשפעה היהודית חדרה דרך המרכז התרבותי באקסום ולא דרך הפריפריה באגם טאנא, ולפיכך מסתבר יותר כי יהודים הגיעו לאתיופיה דרך ים סוף ולא דרך מעלה הנילוס, מה גם שאין ממצאים על נוכחות או השפעה יהודית במלכויות סודן שבין אתיופיה למצרים.

הסתיוגויות אלה מהמוצא האלפנטיני של ביתא ישראל חלות, במידה שווה, גם על התיאוריה הכללית של מוצא העדה ממצרים, ועל כך יש להוסיף כי יש חוקרים, מבין המחזיקים בדעה זו (כמו יצחק בן צבי ר־David Kessler), שטענו בהבנת יסודות של ההיסטוריה והספרות האתיופית והניחו כי תרגום התנ"ך מיוונית לגעז נעשה בידי יהודים שהביאו עמם את תרגום השבעים ממצרים ולא בידי נוצרים. כיוצא בזה יש שאינם מבחינים בין המושג "אתיופיה" ביוונית ("כוש"), במובנו הרחב, הכולל את האזורים שמדרום למצרים העליונה, לבין ארץ המלכות האקסומיטית, המכונה אף היא "אתיופיה".

לעומת זאת החוקרים תומכי ההשערה בדבר מוצא העדה מדרום ערב (גירסה ג' לעיל), אינם מתבססים על קווי דמיון במנהגי הדת אלא על הקרבה הגיאוגרפית ועל העדויות הברורות בדבר הקשרים ההיסטוריים בין שני צדי חוף ים סוף. ואמנם לאור תולדות ההתיישבות היהודית בדרום ערב, והקשרים בין דרום ערב לאתיופיה לפני עליית האיסלאם, קיימת אפשרות סבירה כי מהגרים יהודים מדרום ערב חצו את ים סוף לאתיופיה, אך קביעת המועד המשוער להגירה יהודית זו נתונה במחלוקת. רודינסון (Rodinson), למשל, העלה ספק אם לפני תום המאה הרביעית לספירה כבר הייתה היהדות מבוססת בדרום ערב, עד כדי כך שיכלה להרחיב את השפעתה על אתיופיה.³ נגד דעה זאת, קבע אולנדורף (Ullendorff) כי "היהודים או גרים יהודים והיהדות התבססו בערב הקדם-איסלאמית ונטלו חלק פעיל בחיים הדתיים והתרבותיים בחצי האי

3. M. Rodinson, "Sur la Question des Influences Juives en Ethiopie", JSS 9 (1964), p. 11, at p. 16.

ערב מאז המאה הראשונה לספירה... יתר על כן, השפעות יהודיות נקלטו באתיופיה לא רק באמצעות מהגרים מדרום ערב בתקופה קדומה, אלא גם בתקופה מאוחרת יותר, עקב שורת הכיבושים האתיופיים בדרום ערב, בשעה שההשפעה היהודית בדרום ערב הייתה ניכרת.⁴

בהקשר זה, יש לציין את הכיבוש של הקיסר כלב שהביס את המלך הדרום-ערבי הג' יוסף דוגואס במאה ה-6 לספירה; החוקר הידוע יוסף הלוי (1827-1917) אומר שכתוצאה מכיבוש זה הובאו שבויי מלחמה יהודיים לאתיופיה ולדעתו ביתא ישראל הם צאצאים של שבויים אלה. כמו כן אפשר שהקיסר האתיופי כלב פעל במקביל נגד קבוצות בעלי אופי יהודי בממלכתו ובהקשר זה ראוי לציין כי בתקופתו נזכר לראשונה אזור סמין – Semien (ששימש אחר מכן כמעוז הפלשים), כארץ גלותם של אנשים שהוגלו ע"י הקיסר (עוד ראוי להזכיר כי אחד מבני הקיסר כלב נקרא "ביתא ישראל" ואפשר כי הדבר קשור באירועים אלו).

הגירסה הרביעית דלעיל (שהיא שילוב של הגרסאות ב' וג' לעיל), מניחה כי העדה התגבשה ממזוג שכבות שונות של מהגרים יהודים שהגיעו בתקופות שונות ממצרים ומדרום ערב, או גם בסדר הפוך.

הגירסה החמישית והאחרונה היא דעת חוקרים רבים, שאינם רואים את ביתא ישראל כצאצאים ישירים של יהודים, אלא סוברים שהם אתיופים ממוצא אגאו (Aga), שאימצו זהות יהודית בזמן בלתי ידוע בתולדותיהם. אותם חוקרים מציינים את הדמיון הפיזיונומי של הפלשים לשכניהם, וכן את העובדה כי לחלק ניכר מהאמונות, מהמנהגים ומהספרים של הפלשים יש מקבילות אצל הכנסייה האורתודוקסית האתיופית, ובמקרים מסויימים הן אף הועתקו ממנה. זאת ועוד. מקור מנהגי הפלשים, השונים למעשה ממנהגי הנצרים האתיופים, הוא במצוות הכתובות בתנ"ך או בספרים החיצוניים, ולא במנהגים יהודיים מאוחרים.

אולנדורף, מראשי התומכים בגרסה זו, סובר כי הפלשים הם צאצאי הגורמים שהתנגדו, במלכות אקסום, להמרת דתם לנצרות. לאחרונה יש אומרים כי המסורת הדתית הנפרדת של הפלשים התגבשה במאות ה-14 וה-15, כתוצאה משילוב גורמים דתיים ופוליטיים שהביאו למיזוג קבוצות שונות, שנקראו *ayhud* ("יהודים"), לעם מאוחד, שנודע מאז בשמות פלשים או ביתא ישראל.

לסיכום, הידיעות שבידינו אינן מאפשרות לקבוע בבירור מה הוא המוצא של ביתא ישראל. ניתן לשער, באופן כללי, כי ההשפעות היהודיות בתרבות האתיופית מקורן בחצי האי ערב, אולם אין לשלול את האפשרות שהיו, בשלבים שונים, השפעות ממקומות אחרים, כגון מצרים. עם זאת יש לומר כי הרעה הנפוצה, שלפיה ביתא ישראל הם צאצאים ישירים של מהגרים יהודים, ודתם מבוססת על מנהגים יהודיים עתיקים, היא פשטנית מדי, שכן ברור כי התגבשות הקבוצה הידועה כביתא ישראל היא תולדה של התפתחות ותרכובת של גורמים כמו הגירה, נישואי תערובת, התאמה תרבותית ותיקונים דתיים.

4. E. Ullendorff, *Ethiopia and the Bible* (London, 1968), pp. 20-21.

3. בין אגדה למציאות (המאות התשיעית עד המאה השתים-עשרה)

עוד לפני שהוחל באיסוף מקורות מהימנים לשחזור תולדות ביתא ישראל, כבר היו בנמצא תיאורים, שאופיים מעין-אגדתי וערכם ההיסטורי מוטל בספק, בין החשובים שבמקורות אלו ניתן לציין את ספר אלדד הדני, את האגדות על המלכה ג'ודית – Gudith (יהודית) ואת מכתבי פרסטר ג'ון (Prester John).

אלדד הדני היה נוסע יהודי שהגיע למזרח התיכון במאה התשיעית לספירה. לדבריו היה מבני שבט דן, ועל כן נשא את השם "הדני" ומקורות רבניים מאמינים במוצאו משבט דן שבכוש. לעומת זאת אין החוקרים יודעים בוודאות מהו מוצאו של אלדד, ומה היו מניעיו. כיוון שלא ידע את שפת הגעז ולא הראה ידיעה מכלי ראשון על אתיופיה, נראה שלא היה פלשי. כחיבור היסטורי-גיאוגרפי מעורר ספר אלדד הדני קושיות רבות. נראה שהמחבר נטל מספר מצומצם של עובדות וארג סביבן חומר של אגדות שהיו נפוצות בזמנו. למרות זאת, סוברים חוקרים רבים כי הדו"חות של אלדד הדני על יהודים הגרים "מעבר לנהרי כוש" הוא האזכור ההיסטורי הראשון של יהודי אתיופיה.

סמוך לזמנו של אלדד הדני התרחשו באתיופיה אירועים פוליטיים חשובים. הממלכה האתיופית-נוצרית אקסום, שנפגעה אנושות מעלייתו של האיסלאם ומהידרדרות בכלכלתה, התמוטטה בעקבות התקוממות של אנשי הדרום, נוצרים ולא-נוצרים כאחד. לפי המסורת האתיופית הונהגו מורדים אלה, במאה ה-10 לספירה, על-ידי מלכה בשם ג'ודית (יהודית) או אסאטו – Estao – (אסתר). המלכה יהודית היא בין המסתוריות שבדמויות ההיסטוריה האתיופית. לפי מסורת שבע-פ, המשותפת ליהודים ולנוצרים כאחד, הייתה יהודית פלשית, אולם אחדים מן המקורות טוענים שהייתה עובדת אלילים, ואילו אחרים מעלים את ההשערה שהייתה יהודיה, גיורת או מירצאי ארץ זרה. כיום רבים מבני ביתא ישראל מאמינים שהיתה פלשית. וכך, אף על פי שיהודית ידועה בפי האתיופים, כ"מלכת הפלשים", (וחוקרים שונים התבססו על כך), הרי אין כל ודאות באשר לזהותה האמיתית ולמקומה בתולדות העדה.

בה במידה שריתקו סיפוריו של אלדד הדני על עשרת השבטים את קוראיהם היהודים, הלהיבה דמותו האגדתית של פרסטר ג'ון את דמיונם של הנוצרים. לפי גרסאות שרווחו באירופה, החל מן המאה ה-12, שכן במקום בלתי מוגדר, מעבר לארצות האיסלם, מלך נוצרי צדיק, חזק ועשיר בשם ג'ון, שהנהיג את בני עמו כמלך וככהן-דת. במרוצת הזמן החלו הניחושים, שזיהו תחילה את ארצו האגדית גם בסין, במרכז אסיה ובדרום הודו, להתמקד באתיופיה. המכתבים שיוחסו לפרסטר ג'ון נפוצו בכמה שפות, לרבות עברית, וכללו אזכורים תכופים של יהודים הנמנים עם תושבי ממלכתו. מכתבים אלה, מכילים נושאים ומוטיבים דומים לתיאוריו של אלדד הדני ואף בהם יש, ככל הנראה, מידה גדולה של חומר אגדתי, ומידה קטנה של עובדות מהימנות. אף על פי כן, החלו יהודי אירופה – כמו הנוצרים באירופה – להאמין שאתיופיה היא ארצו של פרסטר ג'ון, ושכין נתיניו מצויים גם יהודים. לאחר זמן, במאות ה-14 וה-15, משהחלו מגיעים דו"חות מהימנים על ביתא ישראל, הם זוהו על-ידי מחברים יהודים כ"יהודים מארצו של פרסטר ג'ון".

אולם, חרף אמונות ודעות אלו, ערכם ההיסטורי של מכתבי פרסטר ג'ון לתולדות ביתא ישראל הוא מוגבל, זאת, כאמור, בשל אופיים האגדי של המכתבים מחד גיסא ובשל הספקות בויהו ארצו באתיופיה מאידך גיסא.

מקור היסטורי מהימן יותר הם **מסעות בנימין מטודלה**, שהוא הנוסע היהודי הידוע ביותר בימי הביניים. מסעותיו, שנערכו בין השנים 1159 עד 1167, ונסתיימו עם שובו לספרד ב-1172/3, נרשמו ביומן המסע המרשים שהוא עצמו כתבו. החוקרים נחלקים בשאלה אם תיאורי בנימין מטודלה על היהודים ש־אין עליהם עול גויים ולהם ערים ומגדלים בראשי ההרים, אמנם מתייחסים ליהודי אתיופיה או ליהודי ערן, וחילופי הגירסאות בכתב היד של ספר זה מכבידים על האפשרות להגיע למסקנות ברורות. על כל פנים, אף אם נניח שבנימין מטודלה מתייחס בקטע הנ"ל לעדת **ביתא ישראל**, הרי עדותו היא מכלי שני ובעלת ערך היסטורי מוגבל.

4. **מלחמה והסתגלות (1270-1632)**

בשנת 1270 חל מפנה בהיסטוריה האתיופית, עם יסוד שושלת מלוכה, שייחסה את עצמה לבית המלך שלמה ולמלכות האתיופית האקסומיטית העתיקה. המלכים מ־בית שלמה ביססו תחילה את ממשלם באזורים של אתיופיה ששלטה בהם הנצרות, ואחר כך נשאו את עיניהם לשלטון על כל העמים העצמאיים שבהרי אתיופיה, ובכלל זה פעלו, החל מן המאה ה־14, נגד העמים שנחשבו כיהודים, באיזורים כמו סמין, ווגרה ודמביה. מן המאה ה־14 ואילך מתחילים המקורות על **ביתא ישראל** לקבל, לראשונה, אופי היסטורי אמיתי. האזכור המהימן הראשון של האנשים הידועים כיום כ**ביתא ישראל** מצוי בכרוניקה של מלחמות הקיסר הנוצרי עמדה ציון – *Amda Seyon* – (1314 – 1344). לפי מקור זה, שלח המלך, בשנת 1332, חיילים ללחום באנשים במחוזות "סימן, ואגארה, צאלאמט וסאגאדה שהיו נוצרים במקורם אך עתה הם כופרים בישו כמו היהודים שצלבו אותו...". בפועל ציינה מלכותו של עמדה ציון, ככל הנראה, את תחילתן של שלוש־מאות שנות מלחמה לסירוגין (1320-1620) בין אנשי **ביתא ישראל**, לבין מלכי אתיופיה הנוצרים. למרות חריפותו של המאבק, וההשפעה הרבה שהייתה לו על תהליך השינוי החברתי של **ביתא ישראל**, אין להפריד בינו ובין התמורות הכוללות שהתרחשו באותה עת באזור רמת אתיופיה. השתלטותם של המלכים מ־בית שלמה על שטחים נרחבים באזור הרמה באה על חשבונם של שבטים ועמים עצמאיים רבים – נוצרים, מוסלמים, עובדי אלילים וגם יהודים. גם אם היו הצבאות שנפגשו בשדה הקרב בני דתות שונות, הדת מילאה תפקיד משני בלבד במאבק, שכן מלכי אתיופיה ייחסו משקל רב בהרבה לנושאים פוליטיים וכלכליים מאשר לשאלת אחידות האמונה הדתית. אף על פי שאין ראיות כי המלכים הנוצריים עשו בפועל להתנצרות **ביתא ישראל** או שתמכו בניסיונות לעשות כן, נראה שנוצרים רבים אכן פעלו באותו כיוון, כיחידים.

המיסיונר הראשון המוזכר במקורות הוא נזיר בשם **גברא איאסוס** (*Gabra Iyasus*), הכותב בתולדות חייו, כי היה פעיל בין "בני היהודים" באזור אנפראו – *Enfraz* (ראוי לציון בהקשר זה כי איאסוס נמנה עם המנזר של *Ewostawos*, הידוע בנטייתו המתאיופית). נזיר אחר, שהשפעתו על **ביתא ישראל** נשאה אופי שונה, היה **קוזמוס** (*Qozmos*), שהצטרף אל בני הקהילה עקב חילוקי דעות בינו לבין הכמורה הנוצרית באזור שסביב אגם טאנה. קוזמוס התקבל על־ידי **ביתא ישראל** בשמחה, שכן ידע לכתוב, ולפי המקורות הוא שהעתיק בשבילם את ה"אורית" (התורה) והם אף התייחסו אליו

כנביא בשל כחותיו הנסיים. בעידודו של קחמוס יצאו ביתא ישראל למלחמה נגד נוצרים מקומיים, והקיסר דוויט – Dawit – (1380-1412) נאלץ לשלוח תגבורת ממחוז טיגרה (Tigre) כדי לדכא את ההתקוממות.

התופעה של נזיר, שהתנכר לאמונתו, ושעודד צבא יהודי למלחמה נגד הכנסייה והקיסר, היא עדות לכך שקשה להבין את תולדות ביתא ישראל במונחים דתיים גרידא. בני הקהילה הראו לעתים קרובות נכונות לשותף פעולה עם אויבים אחרים של הקיסר, מבני דתות שונות. כך למשל, הוביל המושל היהודי של צאלאמט, במאה ה-15, חיילים נוצרים ויהודים למלחמה נגד הממלכה הנוצרית; ו"פלשי" בלתי מזוהה מוזכר כמי שהציל את חייו של הנזיר אבא גברא מסיח, בשעה שנמלט מידי אויביו במאה ה-16. הקיסר הנוצרי איסחק – Yeshaq – (1413-1430), הוא הראשון מבין המלכים מ"בית שלמה" שהוביל בעצמו את חייליו למלחמה נגד ביתא ישראל. איסחק, שנעזר במנהיגים יהודיים ויידותיים לו, הנחיל תבוסה מוחצת למושל מחוזות סמיין ודאמביה, שהיה איש ביתא ישראל; בעקבות נצחונו לחץ איסחק על בני העדה להתנצר, באיימו שאם לא יעשו כן תאבד זכותם לבעלות על אדמות. לפי המקורות אמר איסחק לבני ביתא ישראל: "מי שייטבל כנוצרי יוכל לרשת את אדמת אביו; מי שלא יעשה כן, יהיה לפלאסי".⁵ בין אם הצהרה זו היא המקור למונח "פאלאשה" (נווד או אדם חסר אדמה) ובין אם לאו, אין כמעט עוררין על כך שמלכותו של איסחק מציינת את תחילתה של המדיניות ארוכת-הימים לנשל את ביתא ישראל מאדמותיהם.

בתגובה להתערערות מעמדם הפוליטי והכלכלי, חלו בקרב בני ביתא ישראל שינויים, אשר הבטיחו, בסופו של דבר, את הישרדותם כקהילה. הם אימצו וסיגלו לעצמם מרכיבים של התרבות הנוצרית האתיופית ודוגמה מאלפת לתופעה זו היא צמיחת מוסד הנוזירות בקרב ביתא ישראל במאה ה-15. עד לעת האחרונה הייתה הנוזירות אחת התופעות המתמיהות בתולדות יהודי אתיופיה. ואולם מחקרים חדשים באו ומילאו את החסר, ותרמו להבנה טובה יותר בנושא זה. מוסד הנוזירות אומץ כאמצעי להחיות את הבסיס המוסרי והאידיאולוגי של חברתם, לאחר שנחלו תבוסה בידי איסחק. דווקא בשעה שעמדו בלחץ כבד ביותר, קמה עילית דתית חדשה, בהנהגתם של גרים-נוצרים-לשעבר, דוגמת אבא סאברא וצאגה אמלאק, שעסקה בגיבושה ובחיזוקה של המערכת הדתית הנפרדת של העדה, אשר שימשה כבסיס אידיאולוגי לייחוד הפוליטי של העדה. תוצאותיה של "מהפכת הנוזירים" הזו ניכרות בבירור רב גם במחקר הספרות של ביתא ישראל, הכוללת יצירות שהועברו אליה ממקורות נוצריים. היצירות הבולטות ביותר בקטיגוריה זו הן "מותא אהרון", "ברוך" ו"ספר המלאכים". אולם ביתא ישראל לא קיבלו יצירות אלו כלשונן; הן עברו תהליכים ממושכים של פסילה ושל התאמה, עד אשר הוצאו מהן, למעשה, כל המרכיבים בעלי אופי נוצרי מובהק.

קבלתן של יצירות נוצריות (ונוהגי תפילה נוצריים, לרבות מוסיקה דתית) והתאמתן הן, ככל הנראה, רק חלק מן החידושים, שמקורם במחצית הראשונה של המאה ה-15. לפי המסורת של ביתא ישראל עצמם, החלו בתקופה זו גם להקפיד על מנהגי הטהרה,

Taddese Tamrat, *Church and State in Ethiopia 1270-1527*, (Oxford, Clarendon Press, 1972), p. 201.

הידועים בשם "אטאנקון" (*attenkunn*). אטאנקון – שפירושו "אל תגע בי" – קבע, שכל אדם מביתא ישראל, שבא במגע עם זרים, חייב לטהר את עצמו לפני שובו אל חיק הקהילה. בדרך זו ניתן היה לגדור בפני השפעות חיצוניות, ולפקח עליהן בקלות. כשם שחידושם של נוהגי ה"אטאנקון" תרם רבות להישרדות ביתא ישראל כקהילה, התרכזותם במלאכות מסוימות דוגמת הקדרות, הנפחות, האריגה והבנייה היא שסייעה להישרדותם הכלכלית. במהלך המאות ה-14 וה-15 אבדה למרבית יהודי אתיופיה זכות הבעלות על קרקעות. אף על פי שרבים הוסיפו להיות עובדי-אדמה והיו לאריסים של בעלי-אדמות נוצריים, הלך וגדל ביניהם מספר האנשים שהפכו לאומנים ולבעלי-מלאכות. כמה מן המלאכות הללו – ובייחוד אריגה ובנייה – לא נשאו תג שלילי, וגם שימשו אמצעי לקידום כלכלי; ואולם היו גם מלאכות, כמו נפחות, שנשאו תג שלילי ביותר, והעמידו את העוסקים בהן בשולי החברה. הנפחים נחשבו בעיני העם לבודא (*Buda*) – אנשים נושאי עין הרע, המסוגלים להפוך לצבועים, והתוקפים את קורבנותיהם בלילות. תהא התמורה הכלכלית שהניבה מלאכת הנפחות אשר תהא, היה מחירה החברתי כבד.

המאות ה-15 וה-16 היו תקופה של הסתגלות, שבמהלכה ביקשו אנשי ביתא ישראל לשמור על מידה של אוטונומיה פוליטית ובה בעת לקנות לעצמם משלוחייר חדשים ולפתח מוסדות חברתיים חדשים. בימי מלכותם של זארע יעקוב – *Zar'a Ya'eqob* – (1468-1478) – לחמו ביתא ישראל לצד מושלים, שמרדו בקיסרים הנוצרים. ביתא ישראל קיבלו בברכה, מן הסתם, את המוסלמים שפלשו לאתיופיה במחצית הראשונה של המאה ה-16, אבל אחר-כך סבלו קשות מידיהם. ביטוי אחד למר גורלם, במהלך המאות ה-15 וה-16, הוא האזכורים התכופים בספרות העברית והרבנית מאותה תקופה של שבויים ושל עבדים יהודיים מאתיופיה, שהובאו למצרים ושנפרו בידי יהודי המקום. גורמים פוליטיים, כלכליים ודתיים ערערו, במהלך המאות ה-16 וה-17, את היחסים בין ביתא ישראל לבין המלכים הנוצריים, אבל הגורם החשוב ביותר היה ככל הנראה המעבר ההדרגתי של המרכז הפוליטי של הממלכה לאזור גונדאר (*Gondar*). ככל שהתארכה תקופת שהותם של המלכים באזור, כך כבדו דרישותיהם מתושבי המקום, עד ללא נשוא. המלכים סארצא דאנגל – *Sarša Dangel* – (1564-1597) וסוסניוס – *Susenyos* – (1607-1632), הקימו מבצרים באזור אגם טאנה, וניהלו מערכות כבדות נגד ביתא ישראל.

בהקשר זה, הכרוניקות האתיופיות הנוצריות מביאות תיאורים מרגשים על גבורת הלוחמים היהודים, והן מדגישות במיוחד את נכונותם להקריב את עצמם במקום להיכנע לניסיונות לכפות עליהם את הנצרות.

אף על פי שבני העדה הגיעו בשלב זה לדרגה גבוהה של אחדות פוליטית ושל תיאום צבאי, הייתה ידם על התחתונה. יתר על כן, הנשק החם שבידי חיילי המלך העניק להם יתרון צבאי עצום. לאחר מלחמה קשה שם הקיסר סוסניוס קץ לעצמאות של ביתא ישראל; הוא החריס את אדמותיהם, מכר רבים מהם לעבדים ואילץ רבים אחרים להמיר את דתם.

5. תקופת גונדאר, 1769-1632

לו היה קיומם של ביתא ישראל תלוי בכוחם הצבאי בלבד, היה חיסול האוטונומיה הפוליטית שלהם מבשר גם את הכחדתם כקהילה. ואולם התמורות הדתיות, הכלכליות והקהילתיות שחלו בקרבם מאז המאה ה-15 נתנו בידם אמצעים אחרים להמשיך ולשרוד. מקצת מחיילי ביתא ישראל התקבלו לשורות הצבא המלכותי, ואילו אחרים מבני הקהילה נמנו עם הבולטים שבבנאים ובנגרים אשר בנו את המבצרים ואת הכנסיות של הבירה החדשה. נשים מבנות העדה נודעו בכישוריהן כמכילות צבעים וכמעטורות. בתמורה לשירותים אלה קיבלו כמה מיהודי אתיופיה תוארי כבוד וקרקעות.

במסורות ביתא ישראל אין דעה אחת בדבר היקף ההתנצרות וההתבוללות בתקופת גונדאר. יש מקורות המדגישים את הפתיחות שאפיינה את מערכת היחסים בין יהודים לנצרים; מקורות אחרים קובעים שהעדה הקפידה על הפרדה דתית ושמירת גבול בין בני שתי הדתות וכי המרת דת הייתה נדירה. ייתכן שגירסאות שונות אלו מלמדות על הבדלים בין אזורים שונים, בין בני מעמדות שונים, ובין תקופות שונות. לדוגמה, בשנת 1668 הכריז הקיסר יוהאנס הראשון – Yohannes I – (1667-1682), על הפרדה בין פראנקים, מוסלמים, טורקים וכן של פלשה, המכונים כאילא, שהם בני הדת היהודית – באופן שלא יגורו בקרב נוצרים.⁶ יוהאנס חידש את הצו בשנת 1678, וגם בנו איאסו הראשון – Iyasu I – (1682-1706), ביקש, לפי המקורות, למנוע נישואין בין בני העדות השונות.

למרות מגבלות אלו – ואין כל ביטחון בכך שבני ביתא ישראל אכן ראו בהן מגבלות – נראה שהתמונה הכוללת של חיי ביתא ישראל בתקופת גונדאר היא חיובית, באופן יחסי: לא נכפתה עליהם המרת דת ומרביתם העדיפו להחזיק בדתם, ובני העדה, כפי שמסכם מקור היסטורי נדיר של ביתא ישראל, "... (ביתא) ישראל ידעו, שלום ורווחה".⁷

6. תקופת הנסיכים, 1855-1769

לשנת 1769 נודעת חשיבות רבה בתולדות אתיופיה משני טעמים, באותה שנה הגיע המגלה הסקוטי ג'יימס ברוס (Bruce) לעיר מאסווע (Massawa) והחל בשתי שנות מסע ברחבי הארץ. לרשמיו של ברוס, שכללו ידיעות רבות מבחינה גיאוגרפית, היסטורית ואתנוגרפית, היה חלק נכבד בהבאת דבר קיומם של אתיופיה בכלל, ושל ביתא ישראל בפרט, לתודעת הציבור באירופה. שנת 1769 הייתה גם השנה שבה נרצח הקיסר איואס השני (Iyo'as II) ומותו ציין את תחילתה של תקופה בת מאה שנים (1769-1855), שבה היה שלטון המלך בגונדאר רופף ובמקומו שלטו באתיופיה מנהיגים

6. I. Guidi, ed. and trans., *Annales Johannis I, Iyasu I, Bakaffa, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* (Paris, 1903), p. 8.

7. W. Leslau, "A Falasha Religious Dispute", *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 16 (1947), p. 80.

ומפקדים צבאיים מקומיים שנלחמו זה בזה על העליונות. תקופה זו ידועה בשם **זמאנא מאסאפנט** – Zemana Masafent – (תקופת הנסיכים או תקופת השופטים), בגלל הדמיון בינה לבין תקופת השופטים בתולדות ישראל, שעליה נאמר "בימים ההם אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים כ"א, 25). תקופה זו הביאה עמה תלאות חדרות על **ביתא ישראל**.

בתקופת הנסיכים אבדו ליהודי אתיופיה כל היתרונות הכלכליים שהשיגו בתקופתם של מלכי גונדאר. בהעדר שלטון מרכזי חזק, המעוניין והמסוגל לשמור על בני הקהילה, יכלו מושלים מקומיים להשתלט על אדמותיהם של היהודים ועל רכושם. חוסר היציבות פגע בכלכלה החקלאית ועול סיפוק צורכי המלחמות הבלתי פוסקות הפך כבד ממש. בהעדר בית-מלוכה זזק, לא היה מי שיזום מפעלים ממלכתיים גדולים, ולכן גם לא נזקקו לעבודה המיומנת של בנאים ושל נגרים **מביתא ישראל**. עם הירידה בדרישה למקצועות היוקרתיים יותר, פנו **ביתא ישראל** לנפחות, לקדרות ולאריגה, ומעמדם החברתי נפגע עוד יותר.

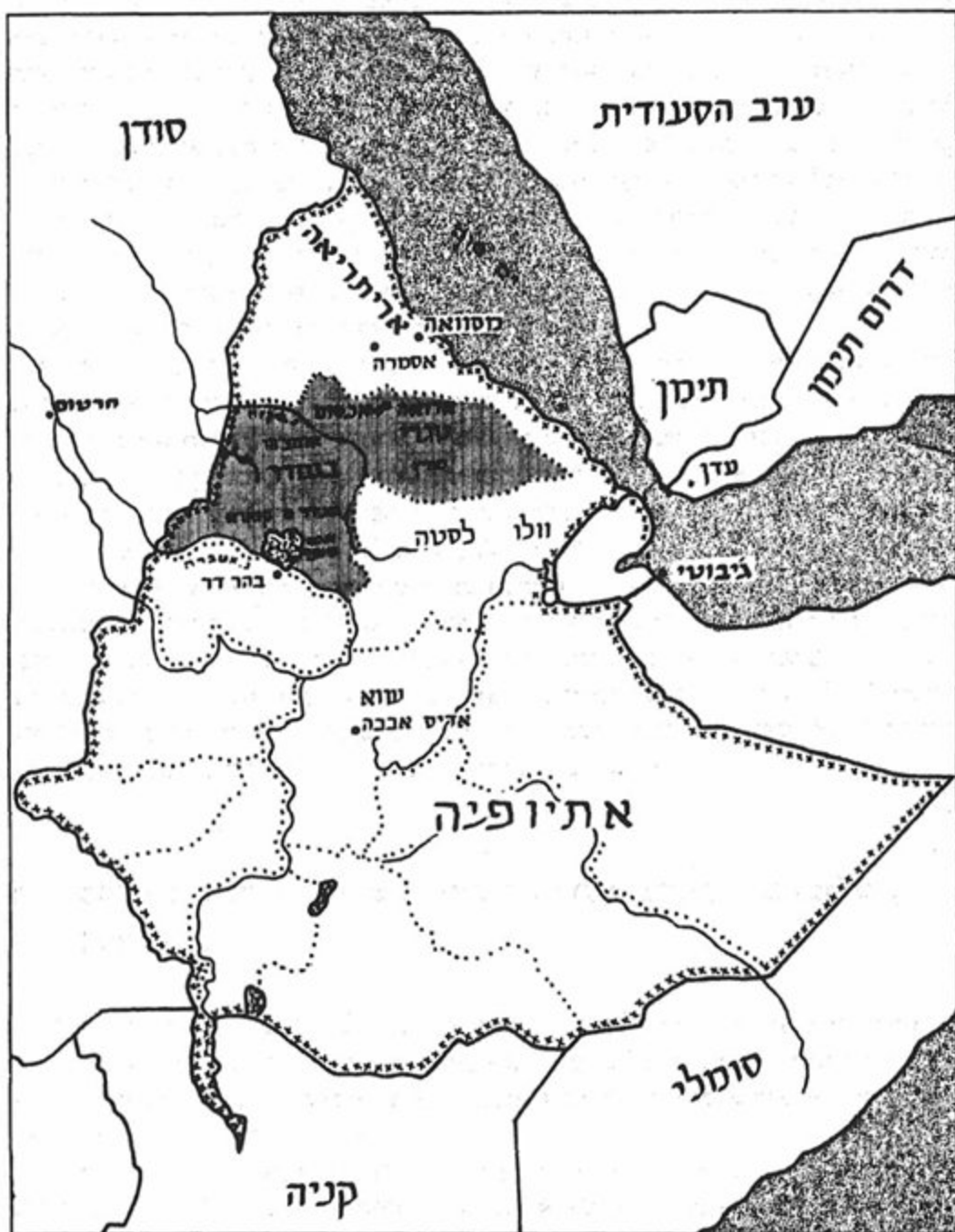
תקופת הנסיכים הייתה גם תקופה קשה בחיי הדת של **ביתא ישראל**. בני הקהילה אולצו להמיר דתם ולפי מסורת העדה הם "איבדו את דתם למשך ארבעים שנה" (לסלאו, שם). כמו במאה ה-15 גם עתה מילאו הנזירים תפקיד חשוב בשימור הקהילה. אבא וואדאג'ה (Abba Wedaje), ראש נזירי קוארה (Qwara), הוא שהחל, לפי המקורות, בתנועת תחייה דתית, בשנות הארבעים של המאה ה-19, שהחזירה את בני הקהילה למקורות דתם. תחייה זו באה בעתה, שכן באמצע המאה ה-19 הועמדו בני הקהילה בפני אתגר חדש לעצם קיומם: הופעתם של מיסיונרים פרוטסטנטיים מאירופה.

7. פעולות המיסיון בקרב יהודי אתיופיה (1855-1904)

בתולדות **ביתא ישראל** מעטים המקרים שהיו נושא לחילוקי דעות כה עמוקים, ולמחקר כה מועט, כמו פעילותה של "החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים" (London Society for Promoting Christianity amongst Jews) ופעולתם של מיסיונרים אירופיים אחרים. שלא כמיסיונרים שפשטו ביבשת אפריקה במאות ה-19 וה-20 ואשר פעלו תחת שלטון קולוניאלי, פעלו המיסיונרים באתיופיה במסגרת וברשות של מדינה ריבונית. מצב זה גרם מתיחות שכאה לביטוי דרמטי כאשר הכריז הקיסר תיאודורוס השני (Tewodoros II) על המיסיונרים כעל אויבים. מלכי אתיופיה דרשו שהמיסיונרים ישרתו את האינטרסים הלאומיים של ארצם; לדוגמה, אותם בני **ביתא ישראל** שהתנצרו הפכו, לפחות באופן רשמי, לנוצרים אורתודוקסים – ולא לחברי כנסיות נוצריות אחרות.

בדומה לזה, העוינות האתיופית להשפעות זרות באה לידי ביטוי בכך, שלא מיסיונרים אירופים אלא המומרים הפלשים (Falasha Christians), הם שקיבלו עליהם את רוב פעילות היום-יום של המיסיונרים. כיוון שכך, נשאו לעתים העימותים בין נוצרים ליהודים אופי של סכסוכים פנים-עדתיים, כשקבוצה אחת של **ביתא ישראל** התייצבה אל מול רעותה.

אתיופיה כיום, ■ איזורי המושב העיקריים של עדת ביתא ישראל.
(המאות 19-20)

ממצאי המחקר על תקופה זו, מאפשרים להציג מסקנות ראשוניות בלבד על השפעתם של המיסיונים האירופיים על ביתא ישראל. נראה שאין למדוד השפעה זו בדרך של ספירת המומרים מקרב העדה (מספרם, עד 1909, הגיע, לפי דו"חות המיסיונים, ל-1513), אלא בדרכים אחרות. כשל אלפי ספרי התנ"ך, הכתובים אמהרית, שהובאו, ובשל בתי-הספר המיסיונרים שהוקמו, עלה ללא תקדים שיעור הקוראים בספרי הדת. מיומנותם של המיסיונרים בוויכוחים הדתיים הצליחה לערער את סמכותם של הנזירים מביתא ישראל, וגם את מידת בטחונם של בני הקהילה במקור התנכ"י של אמונתם. בני הקהילה אף הפסיקו לזמן-מה את טקסי העלאת הקרבנות. מתקפתם של המיסיונרים על ביתא ישראל הולידה דפוסי תגובה שונים. אף על פי שבתחילה קידמו בכרכה את ספרי-הדת שניתנו להם במתנה, בדרך-כלל התנגדו לניסיונות לנצרות. קבוצה אחת, שהונהגה על-ידי כמה נזירים, ניסתה, בשנת 1862, להגיע לארץ הקודש דרך איזור טיגרה – נסיון שהסתיים באסון – ואילו אחרים פנו לשוב לאיזור גונדאר.

פרסומי החברה המיסיונרית על הצלחותיה גרמו, בעקיפין, התעוררות ביהדות אירופה לפעולה להצלת העדה משמד. בשנת 1867 הגיע העניין שגילו יהודי אירופה בקהילת ביתא ישראל לכלל מימוש, באמצעות שליחותו של יוסף הלוי, שהיה היהודי האירופי הראשון שביקר את יהודי אתיופיה. הלוי שימש כנושא דברם של "האחים האבודים", וקרא להקמת בתי-ספר יהודיים בישוביהם, אך שולחיו, אנשי "כל ישראל חברים" (Alliance Israelite Universelle) בפריס, דחו את הצעותיו, ודבר לא נעשה. בעוד ביתא ישראל ממתנייה להמשך המגעים מן החוץ, חלה תפנית דרמטית לרעה במצבם. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ניחתה על איזור צפון-מערב אתיופיה סדרה של מכות: פלישה של דרווישים מוסלמים, בצורת ומגפות. אף על פי שאין בידינו נתונים מדויקים, נראה שבתקופה 1885-1895 אבדו כמחצית מבני הקהילה. הניצולים התפזרו על פני כל הארץ בחיפוש אחר מזון, וחיי הכפר המסורתיים ספגו מהלומה כבדה. בני העדה שבו והתקבצו רק בשנים האחרונות של המאה.

8. פעולות סיוע רוחני של יהדות העולם בהנהגת פייטלוביץ (1904-1935)

מסעו של יעקב פייטלוביץ (נולד 1881 – נפטר 1955) למרכזי ביתא ישראל באתיופיה, בשנת 1904, מסמן נקודת מפנה בתולדות העדה. פייטלוביץ, שהיה תלמידו של הלוי, הקדיש את חייו ליהודי אתיופיה, נאבק למענם ללא לאות, והביא לכניסת העדה לזרם החיים של ההיסטוריה היהודית.

בשובו ממסעו הראשון לאתיופיה (מסע שנערך במימון הברון אדמונד רוטשילד), החל פייטלוביץ בפעולה ציבורית מקיפה למען ביתא ישראל. בשנת תרס"ז (1907) נערכה בהשפעתו איגרת "אל אחינו בני אברהם יצחק ויעקב, היושבים בארץ חבש" שנחתמה בידי 43 (ארבעים ושלושה) מגדולי הרבנים בארץ ישראל ובתפוצות. במקביל ייסד פייטלוביץ סדרה של ועדות למען הפלשים ("Pro-Falasha Committees"), שהתרכזו תחילה באיטליה ובגרמניה, ולאחר מכן בארה"ב (לאחר מלחמת העולם

הראשונה) ובארץ ישראל (לאחר מלחמת העולם השנייה). ועדות אלו הביאו את דבר גורלם והצללתם של הפלשים לפני הקהילות היהודיות בתפוצות ונטלו חלק עיקרי במימון פעולות פייטלוביץ ותכניות הסיוע לעדה.

פייטלוביץ הדגיש את חשיבות תכניות החינוך בקרב העדה. בתחילה הביא עמו לאירופה, בתום מסעו הראשון, שני תלמידים (גיתיה ירמיהו ותאמרת עמנואל), שנקלטו במוסדות חינוך רבניים, ובמשך הזמן גדל מספר התלמידים שזכו ללימודים במוסדות יהודיים באירופה ובא"י עד 25; רובם חזרו לאתיופיה ותפסו עמדות מפתח בממשל האתיופיה. בשנת 1923 ייסד פייטלוביץ בית ספר יהודי בבירת אתיופיה, אדיס-אבבה, ובית ספר זה, בהנהלת תאמרת עמנואל, השלים את פעולות החינוך בכפרי הפלשים.

פייטלוביץ חתר לגיבוש עילית מודרנית חדשה בקרב ביתא ישראל, אולם למעשה השפיעו תלמידי פייטלוביץ, שמספרם היה מצומצם, על אחיהם לקהילה רק במידה מוגבלת. כיוון שלמדו באירופה ובאדיס-אבבה ולא בגונדאר, היו מגיעים עם רוב מניינה של העדה מועטים, ואף על פי שתלמידים אלה נחשבו כלפי חוץ, ביהדות העולם, כמייצגי העדה, כלפי פנים, בכפרי העדה, נמשכה המנהיגות המסורתית של העדה (כהני העדה וזקניה). כמה מן התלמידים שהצליחו מאוד ברכישת השכלה, כמו תאמרת עמנואל ומאוחר יותר יונה בוגלה, עשו לטובת בני קהילתם – אך רוב תלמידיו של פייטלוביץ נטשו את כפרי מוצאם.

עוד פעל פייטלוביץ, בעת ובעונה אחת עם יתר תכניותיו הנ"ל, לשכנע את ביתא ישראל לשנות את מנהיגיהם הדתיים, כך שיתאימו למנהגי היהדות הרבנית. לאור התנגדותו של פייטלוביץ למיסיונים הנוצריים, יש משום אירוניה בכך שתביעתו מבני הקהילה היתה, למעשה ולהבדיל, דומה, אלא שהוא ניסה למשכם בכיוון אחר, כאומר: נטשו את נזיריכם, את קרבנותיכם ואת חוקי הטהרה שלכם ואמצו את היהדות הרבנית, שהיא המשכה האמיתי של אמונתכם התנ"כית. דרישה זו של פייטלוביץ לא נתקבלה באהדה בהנהגה המסורתית של העדה, ואפילו כמה מתלמידיו, ובהם תאמרת עמנואל, הסתייגו ממאמציו בכיוון זה.

על כל פנים, לפי דוחות החברה המסיונרית, הצליח פייטלוביץ בכך, ופעולתו חיזקה את רחם של בני העדה שעמדו בפני לחצים ופיתחים של המערכת המיסיונרית (שקיבלה, דווקא באותן שנים, החל מ-1923, חופש פעולה נרחב יותר מאת השליט האתיופיה ראס טאפרי (Ras Tafari) שהוכרז בשנת 1930 כקיסר היילה סילאסי (Haile Sellasie). בתי הספר, שייסד פייטלוביץ, שימשו אלטרנטיבה לבתי הספר המיסיונרים, וידוע, לדוגמה, כי עם ייסוד בית הספר היהודי באדיס-אבבה, עברו אליו מספר ניכר של תלמידים מאזור גונדאר.

במבט לאחור, ניתן לסכם כי פייטלוביץ הצליח בתקופתו יותר למשוך את תשומת לב יהדות העולם אל קהילת ביתא ישראל משהצליח בהצללתם או בשינוי מנהיגיהם. אף על פי שביקוריו נתנו לקהילה תקווה מחודשת וחיזקו אותה בהתנגדותה למיסיונרים, נותרה יהדות העולם ברובה אדישה להפצרותיו. עם זאת אין ספק כי פעולתו, החל בשנים 1904/5, היא שגרמה את התהליכים שהביאו בשיאם לעלייה המונית של העדה לישראל בשנים האחרונות.

9. תקופת הכיבוש האיטלקי (1935-1941).

הפלישה האיטלקית לאתיופיה ב־1935-1936 שמה קץ למפעלו החינוכי של פייטלוביץ. עם התקרב חייליו של מוסוליני לאדיס אבבה, באביב 1936, מצאו תלמידי בית-הספר העברי מקלט בנציגות הצרפתית בעיר; ספריהם נגנבו ונמכרו בכיכר השוק. פייטלוביץ עצמו אולץ לצאת את אתיופיה, והוא נסע לארץ-ישראל, ואילו תאמרת עמנואל עבר עם תלמידיו לגונדאר.

תחילה טיפחו אנשי השלטון החדש את בני ביתא ישראל כמיעוט מדוכא ש"שוחרר" מעול השליטים האמהריים. אחד מבני הקהילה, ראובן יסאיאס, מונה למנהיגם וקיבל תואר פיאודלי. הוא פעל לצדו של תאמרת עמנואל להקמתם של כמה כפרים חדשים, הבולט ביניהם היה אמבובר. באותה תקופה עשה היהודי האיטלקי קארלו אלברטו ויטרבו מאמצים נועזים להמשיך במסורת הסיוע, שבה החל פייטלוביץ. ואולם ב־1937 אולץ תאמרת עמנואל להימלט מאתיופיה, ושנה לאחר מכן חל מפנה דרמטי במדיניות האיטלקית כלפי ביתא ישראל – הוטלו על הארץ חוקים פאשיסטיים גזעניים ואנטישמיים שגרמו הפליית ביתא ישראל בשל דתם היהודית. במהלך שנות הכיבוש האיטלקי הצטיינו מספר בני ביתא ישראל בשורות תנועת ההתנגדות לכיבוש וכמה מתלמידיו של פייטלוביץ מצאו את מותם בידי הפאשיסטים.

10. בצלן של הציונות ושל מדינת ישראל (1941-1973)

עד לשחרורה של אתיופיה ב־1941, היה מספר המבקרים היהודים מן המערב קטן ביותר. בשלושת העשורים שאחר כך גדל מספרם באורח דרמטי. בעקבות היהודים מאירופה ומארץ ישראל, שסייעו לקיסר היילה סילאסי לשוב לשלטון, באו, לאחר הקמת המדינה, מומחים ויועצים ישראלים. רבים מהם קיימו מגע עם ביתא ישראל. ואולם במשך התקופה כולה לא עשו ממשלות ישראל השונות שום מאמץ לעודד עלייה מאתיופיה, וזאת בשל ספקות שהועלו מכיוונים שונים ביהדות העדה (ראה להלן פרקים י"ג-י"ד, עמ' 180 ואילך) וכן ביכולת העדה להסתגל לתנאי הארץ. ראשי המדינה ביכרו לטפח במקום זאת את היחסים עם הקיסר, בתקווה ליצור עמו ברית אנטי-מוסלמית ואנטי-ערבית. באמצע שנות החמישים נפתח באסמרה (אריתריאה) סמינר למורים עבריים וכן הובאו לישראל, לכפר הנוער כפר-ביתיה, שתי קבוצות של נערים ונערות במטרה ללמוד עברית, יהדות ומקצועות אחרים; מרביתם חזרו לאתיופיה ושימשו כמורים בבתי ספר כפריים שהוקמו ע"י הסוכנות היהודית. התפתחויות אלה, וקשר הדוק יותר של בני הקהילה עם יהודי העולם, הביאו לשינוי פני החברה הפלשית ולהתעוררות מעמדה של המנהיגות הדתית המסורתית. בעקבות השפעת החינוך המערבי, החלה התאמה הדרגתית של מנהגי העדה למנהגי היהדות הרבנית (כמו בענייני הלוח, הכנסת ספרי תורה עבריים, אימוץ הסמל מגן דוד ועוד). המגע עם האנשים מן החוץ הפך גם פתח לשינוי המעמד הפנימי של חברים בקהילה. וחשוב מזה – מספר הולך וגדל של בני ביתא ישראל החלו חולמים על עלייה לישראל, כתקוות העדה מדורות וכמפלט ממצוקת החיים באתיופיה.

11. המהפכה באתיופיה והעלייה לישראל (1974 ואילך)

את התמורות שחלו בקרב **ביתא ישראל** בעת האחרונה ניתן להבין על רקע התהפוכות הפוליטיות והכלכליות, שזעזעו את אתיופיה מאז 1974. בשנים האחרונות לשלטונו של הקיסר היילה סילאסי צמחה תנועת התנגדות לו ולמשטרו. ב־1973 התפרסם ברבים דבר כשלונה של הממשלה בטיפול בבצורת וברעב שפקדו את הארץ, רעב שהביא למותם של 200,000 נפשות. בתחילת 1974 ידעה אתיופיה גל שביתות ומחאות, וב־12 לספטמבר 1974 הודח הקיסר. השלטון עבר לקבוצה צבאית הידועה כ־דרג (*Dergue*=ועד אמאהרי), ואתיופיה הוכרזה כמדינה סוציאליסטית.

המדיניות של השלטון המהפכני החדש נראתה, במבט ראשון, כמבשרת שיפור ניכר במעמדם הכלכלי והדתי של **ביתא ישראל**. לדוגמה: תכנית הרפורמה הקרקעית, שהוכרזה במרס 1975. בני הקהילה קיבלו אותה בברכה, שכן היא שיחררה אותם מעול האריסטות, אבל בפועל בוצעה החלוקה מחדש של הקרקעות באופן חלקי בלבד, ובני העדה מצאו עצמם מותקפים על־ידי בעלי האדמות. גם בתחום חופש הדת לא נודעה למדיניות הממשלה החדשה השפעה חד־ערכית. מנהיגי העדה קידמו בברכה את הפסקת פעילותם של המסיונרים הזרים. גם המדיניות המוצהרת של חופש דתי ושוויון בין הדתות, וביטול מעמדה המיוחד של הכנסייה, התקבלו כצעדים בכיוון הרצוי. ואולם רצונם של מנהיגי המהפכה לדכא את הבדלנות הדתית פגעה בעדה. במקרים אחדים התערבו השלטונות במהלכם של טקסי דת יהודיים, או גרמו את הפסקתם. אמנם, בוטלה מדיניות האמהריזציה והניצור שאפיינו את שלטונו של היילה סילאסי, אך האיסור הכללי שהוטל על הגירה הוחל בהקפדה על **ביתא ישראל**, וניתוק היחסים הדיפלומטיים עם ישראל, שאירע כבר בסוף תקופת היילה סילאסי (1973), נמשך עד היום.

בנוסף על הקשיים הייחודים להם, סבלו **ביתא ישראל** ממצוקות החיים שאפיינו את אתיופיה שלאחר המהפכה. אפשר שכמיעוט קטן סבלו אף יותר מן האחרים. כיוון שהיו נתונים בין כוחות הממשלה למתנגדיהם, וכיוון שהכלכלה המידרדרת והמצב הבטחוני המערער איימו עליהם, היו **ביתא ישראל** קרובים לאסונות רבים במחציתן השנייה של שנות השבעים ובראשית שנות השמונים.

לאחר המהפכה, היה הארגון היהודי "אורט" היחיד שקיבל אישור מן השלטונות האתיופיים להמשיך ולפעול. למרות שמשלחות־חקר של "אורט" ביקרו באתיופיה עוד בשנות החמישים, רק ב־1977 הפעיל הארגון, בשיתוף עם ה־ג'וינט, תכנית של פיתוח קהילתי, שכללה פיתוח בתחומי החקלאות, ההכשרה המקצועית, השירותים הרפואיים והחינוך הכללי והדתי. פעילותה של "אורט" הותנתה בכך שתציע את תכניות הסיוע לכלל האוכלוסייה באזור, כלומר גם ללא־יהודים. למרות התנאים הקשים ששררו במדינה, נחלו תכניותיה של "אורט" הצלחה ניכרת. ב־1981, בעת שהכריזה ממשלת אתיופיה במפתיע על הפסקת הפעילות, היו ל־"אורט" 19 בתי־ספר, שלמדו בהם יותר מ־2,200 תלמידים. כ־400 איכרים ואומנים נהנו מתכנית אשראי מיוחדת, ובמרבאות של "אורט" קיבלו טיפול כ־200 חולים ביום, בממוצע. בנוסף על כך, זכו כהני־דת יהודים להכשרה, וכן נבנו ושופצו בתי־כנסת רבים – כל זאת בסיוע ה־ג'וינט. למרות הישגים אלו, הוטחו ב־"אורט" דברי ביקורת. כמה ממנהיגי העדה, ואתם גם פעילים למען

הפלשים, שחשבו כי כל המאמצים צריכים להיות מכוונים לעלייה לישראל, ביקרו את התכניות, באשר הצטמצמו "רק" בהטבת תנאי חייהם של ביתא ישראל באתיופיה. בה בעת שהוטלה אתיופיה למערבולת של מאורעות מדיניים, חלו גם בישראל שינויים מפליגים. ב-9 בפברואר 1973 אישר הרב הראשי הספרדי לישראל, הרב עובדיה יוסף, את יהדותם של הפלשים וקרא לעלייתם לישראל. כעבור שנתיים הצטרף אליו הרב הראשי האשכנזי, הרב שלמה גורן, ובמרס 1975 קבעה ועדה בין-משרדית שיהודי אתיופיה זכאים לאזרחות ישראלית במסגרת חוק השבות. למרות השינויים הללו, לא נקטה ממשלת ישראל, באותו שלב, צעדים של ממש להביא לעלייתם של יהודי אתיופיה לארץ. בישראל ומחוצה לה התעורר ויכוח סוער. קמו ארגונים פרטיים שחיפשו, כל אחד בדרכו, לסייע לביתא ישראל וכמה מהם ביקשו, בדרך של מסע פירסום נרחב ופעולות שונות, ללחוץ על ממשלת ישראל ועל הסוכנות היהודית שתפתחנה יזמה מעשית לעליית העדה. גם אותם בני ביתא ישראל שיצאו את אתיופיה לא שכחו את אחיהם שנותרו מאחור. ככל שרב מספרם בישראל, כן גבר קולם בתביעה להגביר את העלייה ולהסב תשומת-לב גדולה יותר למאבקם. תביעותיהם מצאו הר במרבית העיתונות היהודית והישראלית של סוף שנות השבעים ותחילת שנות השמונים.

שנות המהפכה הראשונות באתיופיה ועלייתו של שלטון הליכוד בישראל לא הביאו תוצאות מיידיות בנוגע לעליית ביתא ישראל ועד 1977 זכו רק כ-150 מיהודי אתיופיה להשתקע בישראל. אולם לאחר מכן חל בהדרגה שינוי לטובה במדיניות העלייה של ממשלת ישראל ועד לסוף 1981 הגיעו לישראל 1,400 עולים מאתיופיה.

בשלב זה החלו בני הקהילות הפלשיות, בייחוד מאיזורי טיגרה (Tigre) ויוולקייט (Walkait), לברוח מאתיופיה, למחנות פליטים בסודן, יחד עם זרם פליטים אתיופים, שביקשו להינצל ממוראות המלחמה הפנימית בין השלטון המרכזי למורדים.

יהודי אתיופיה במחנות אלו סבלו סבל רב ותמותה ניכרת, וחלקם נאלצו לשהות שם תקופה של שנתיים עד שלוש שנים עד שהועלו בקבוצות, שהגיעו מדי פעם, בחשאי, לישראל ובסוף 1983 הגיע המספר הכולל של עולי אתיופיה ל-4,000.

התפנית בעלייה חלה בעקבות שילוב גורמים שונים. מצד אחד, נקטה ממשלת ישראל, בראשות מנחם בגין, גם עקב לחץ אוהדי העדה בארץ ודעת הקהל היהודי בתפוצות, מדיניות עלייה אקטיוויסטית. ומאידך גיסא התממשו שאיפות העלייה של העדה, שזכו להדים חיוביים מן העולים שכבר הגיעו לארץ. כמו כן, עקב הרעת התנאים הפוליטיים והכלכליים באתיופיה ופתיחת נתיבי בריחה כלליים לסודן, כאמור לעיל, תהליך הבריחה והעלייה הואץ וגבר עד שבמהלך שנת 1984 נטשו כעשרת אלפים מבני העדה את כפריהם במחוז גונדאר ויצאו בדרך ארוכה, ברגליהם, לסודן. יותר מ-4,000 מבני העדה מתו בדרכם או במחנות הפליטים בסודן, כתוצאה מהתנפלויות או ממגיפות ומכות אחרות. בתגובה למצב טרגי זה, שהדיו הגיעו לארץ, הגבירה ממשלת ישראל את מאמצי העלייה והחליטה על מבצעי עלייה המונית וב"מבצע משה". שנמשך כחודשיים, החל מאמצע נובמבר 1984, הוטסו לארץ, דרך תחנות ביניים שונות, למעלה מ-6,500 עולים מאתיופיה.

תחילת "מבצע משה" הייתה בחשאיות מוחלטת, אך במשך הזמן הסתננו לתקשורת בארה"ב ואחר כך בארץ ידיעות על המבצע, כתוצאה מהרצאות ומראיונות של ראשי הסוכנות, עד שביום 3 ינואר 1985 נערכה מסיבת עיתונאים, בהשתתפות נציגים של

ממשלת ישראל והסוכנות, בה נחשפו עיקרי "מבצע משה" לכול. כתוצאה מכך הפסיקה ממשלת סודן את המבצע, וכך נשארו מאות פליטים מבני העדה במחנות בסודן, אך בסופו של דבר, בסוף מרץ 1985, הושלם המבצע, בפעולת הטסה נוספת (הקרויה "מבצע שבא" או "מבצע יהושע"), שבוצעה בחסות השירותים החשאיים של ארה"ב (C.I.A.). ערב תחילתו של "מבצע משה" כבר ישבו בישראל כ-7,000 בני העדה. מבצעי עלייה אלו העלו את המספר ל-16,000 נפש.

בעת כתיבת שורות אלו (1988), קשה מאוד להשיג ידיעות מדויקות על מצבם של בני ביתא ישראל שנותרו באתיופיה. שיעורם הגדול של הצעירים בקרב העולים גרם לכך שרוב בני הקהילה שנותרו באתיופיה – כ-8,000 עד 10,000 נפש – הם צעירים מאוד או קשישים מאוד. אתיופיה – לראשונה בתולדותיה הרשומות של הקהילה – אינה עוד המרכז העיקרי של ביתא ישראל. עם זאת, נותרו בה שרידים של קהילה, והם ממתנים לגאולה ולאיחוד מחדש עם אחיהם.

פרק ב: מבוא כללי

שאלה הזוהות היהודית היא שאלה עקרונית כללית המורכבת מבחינות שונות ומגוונות, מן הבחינה הפילוסופית-אידיאולוגית דרך הבחינה הסוציולוגית-היסטורית ועד הבחינה התיאולוגית-דתית-הלכתית ואחרון אחרון בחינה ממצה ומסכמת – הבחינה המשפטית.

וכך כמובן גם בענייננו, שבו עומדת שאלת הזוהות היהודית באחד ממבחיניה הקשים ביותר: אין לך נושא בתחום הזוהות היהודית שהובעו בו דעות שונות מן הקצה אל הקצה, כמו בנושא הזוהות היהודית של הפלשים. בקצה האחד פסק ההלכה הידוע של הרדב"ז, ראש רבני מצרים בתחילת המאה ה-16 ואחד מגדולי הפוסקים בכל הדורות, הקובע בתשובותיו כי "היהודים הדרים בארץ כוש"¹ הם מזרע ישראל "משבט דן בלי ספק"² שגלה קודם הבית השני, ולעומתו בקצה השני החוקר היהודי פרופ' אולנדורף, מגדולי החוקרים בימינו במדעי אתיופיה, המסיק כי הדעה שהפלשים הם שבט יהודי שאבד ושנותק מיתר חלקי העם חסרה בסיס היסטורי. לדעתו הפלשים הם צאצאי האלמנטים במלכות אקסום שהחזיקו מעמד נגד תנועת ההתנצרות במאה הרביעית לספירה, ויהדותם אינה אלא השתקפות של האמונות והמנהגים העבריים והיהודיים שחדרו לחלקים מסוימים של דרום ערב במאה הראשונה לספירה ושהובאו אחר כך לחבש ונתמזגו עם עיקרי דתות אחרות.³

1. שו"ת הרדב"ז, חלק שביעי, סי' ה', כלשון השאלה.

2. שו"ת הרדב"ז, שם, כלשון התשובה בסופה וראה גם שו"ת הרדב"ז, חלק רביעי, סי' רי"ט הן בלשון השאלה (ימעשה היה באשה כושית... ונתברר שהיא מזרע ישראל משבט דן אשר שוכנים בהרי כוש) והן בתשובה (ישהיר הדבר מפורסם ולעולם יש מלחמות בין מלכי כוש שיש בה שלש מלכויות קצתן ישמעאלים קצתן ארמיים (=נצורים) וקצתן ישראלים משבט דן).

3. E. Ullendorff (1) Review of Leslau's *Falasha Anthology*, *BSOAS* XV (1953), p. 177; (2) "Hebraic — Jewish Elements in Abyssinian (Monophysite) Christianity", *JSS*, I (July, 1956) p. 216, at p. 255; (3) *Ethiopia and the Bible* (London, 1968), pp. 117-118.

בתוֹךְ, בין שתי קצוות אלו, ים של דעות שכמעט אין לו סוף. ריבוי הדעות מקורו בכך שעל התקופה הקדמת למאה ה-14 כמעט אין מקורות היסטוריים מהימנים על הפלשים, והעובדות הידועות הן מועטות ומקוטעות והתעלומה רבה; על כן פורחות ומשגשגות תיאוריות והשערות לרוב, ועדיין יפה סיכומו של אשכּלי: "החומר ההיסטורי שבידינו הוא אפיסודי, אין בו שום מוקדם ומאוחר, אין המסורת, השמעה, האגדה נבדלות בו מן העובדות ולא זו בלבד אלא אף בצירוף הכלל אין הוא מצטרף כדי תמונת המשך...".⁴ עלינו לבור, איפוא, את התבן מן הבר ולנסות לקדם את פתרון התעלומה הגדולה. וקודם כל יש להעמיד שיטת מחקר נכונה, ולשם כך ראוי לנסות לעמוד על גורמי מגוון דעות החוקרים בנושא.

גורם ראשון הוא הטעות הנפוצה אצל רוב החוקרים, שהם דנים בנושא בהעדר נקודת מוצא ראויה ונכונה – בהעדר קביעת מבחן והגדרה לזהות היהודית כבסיס למחקר ולתשובה, או שאינם מפרשים ומגדירים די הצורך את ההגדרה המשמשת להם כנקודת מוצא. חלק ממגוון הדעות בנושא נובע משימוש גלוי או נסתר במבחנים שונים לזהות היהודית, ובכלל זה קשר דם וגזע, מבחנים שאינם עומדים במבחן הביקורת של תפיסת היהדות. לדעתנו, ברור כי שאלת הזהות היהודית היא שאלה ערכית, שיש לבחון אותה מנקודת מבט יהודית. יתר על כן יהדות היא סטטוס, מעמד הלכתי-משפטי⁵ שנקבע ע"י ההלכה והיהדות,⁶ ועם קום מדינת ישראל גם על פי חוקי המדינה.

האמת "ההלכתית" – משפטית יכולה להיות או לא להיות תואמת את האמת "המדעית", קרי ממצאי המחקר העובדתי-ההיסטורי, והסוציולוגי-אנתרופולוגי, באשר "נקודות המוצא, דרכי הבירור, מהותן של נורמות וכללי ההכרעה בעולם המשפט ומלאכת השיפוט שונים הם מאלה שבחקר העובדתי ההיסטורי... ומתוך כך... יש שמסקנות ו"אמיתות" שונות יעלו בידי כל אחד מהם".⁷ ובייחוד הדברים אמורים, מבחינת ההלכה, לגבי המחקר העובדתי-ההיסטורי בענייננו, המבוסס בעיקרו, כאמור לעיל, על השערות שונות, הנתונות במחלוקת בין החוקרים.⁸

4. א"ז אשכּלי, ספר הפלשים (ירושלים, תש"ג), עמ' 197 (להלן – ס' הפלשים).

5. על הגדרת הזהות היהודית ראה להלן, עמ' 28 ואילך.

6. ראה פסק דינו הידוע של השופט מ' זילברג בענין דומאיון נ' שר הפנים, בג"ץ 72/62, פד"י ט"ז, עמ' 2430 בעמ' 2435.

7. בג"ץ 152/58, אלוך נ' ממשלת ישראל, פד"י לו (4), 449, 466 (מפי השופט מ' אלוך) והאסמכתאות שם. (ראה ביחוד, Salmond, *On Jurisprudence*, London, 12th ed. by P.J. Fitzgerald, 1966, p. 72 ff.) וכבר קדמה ההלכה בתפיסה זו ר' ידן אמת לאמתו – שבת, י', א' כדברי השופט מ' אלוך, ע.פ. 115/82, 168, מועדי נ' מדינת ישראל, פד"י לח (1), 197, 259 והאסמכתאות שם.

8. אמנם בענייננו הפנה הרב הראשי לישראל, הרב י"א הרצוג, לדעות החוקרים ואמר "עד כמה שיש לי הרושם מנייה וגמורה אצל החוקרים שהפלאשים הם בני גזע לא יהודי שנתגיירו אי פעם" (מכתב הרב הרצוג, תשי"ד, ר' להלן עמ' 242 נספח ג', עיקרי המכתב צוטטו בבג"ץ 359/66, גיחיה נ' הרבנות הראשית, פד"י כ"ב (1), 290). ועל כך משיג הראשון לציון והרב הראשי לישראל, הרב עובדיה יוסף בתשובה (תשמ"ה) "ונוראות נפלאותי מה ראה על ככה לרחות דברי גאוני עולם שקובעים בודאות שאין ספק שהם משבט דן, מפני דבריהם של חוקרים שמטילים ספק ביהדותם דמי נדחה מפני מי אתמה". ראה להלן עמ' 246 נספח ה') וראה גם תשובת הרב הראשי לישראל דהיום, הרב שפירא (תשמ"ה) בזו

גורם שני, הנגזר מהגורם הראשון, הוא שאלת המשקל שיש לייחס לסוגי המקורות בבירור השאלה. המקורות המשמשים בסיס למחקר בנושא הם משלושה סוגים שונים ואצין את עיקריהם:

(1) **מקורות הפלשים**, הכוללים את המקורות הכתובים של הפלשים, וכן רשימות זקני העדה ומנהגי העדה;

(2) **מקורות יהודיים**:

(א) מקורות הספרות העברית, הכוללים את ספרות המסעות,

(ב) המקורות המוסמכים של ההלכה,

(ג) מקורות המשפט של מדינת ישראל;

(3) מקורות היסטוריים וספרותיים לא יהודיים, לרבות הכרוניקה האתיופית-נוצרית וספרות ההיסטוריה האתיופית. למקורות אלו יש להוסיף, כמובן, את ממצאי המחקר הסוציולוגי-אנתרופולוגי (וכן ממצאי מחקר בתחומים אחרים כגון מדעי הדתות, בלשנות, ועוד).

מגוון דעות החוקרים נובע במידה ניכרת מייחוס משקל שונה למקורות לסוגיהם, המגיע לעתים עד כדי התעלמות מסוג אחד ועל ידי כך עולה לפעמים מסקנה שאינה משקפת את התמונה הנכונה.⁹

לדעתנו, כאמור, שאלת הזהות היהודית היא שאלה ערכית; לפיכך בבירור יש משקל מכריע למקורות היהודיים. גם מקורות הפלשים הם נתון חיוני מוקדם למחקר באשר עמדת עדת ביתא ישראל ומנהגי העדה הם בעלי נפקות חשובה בפסיקה ההלכתית ובהכרעה היהודית הערכית.

לעומת זאת, מקורות היסטוריים וספרותיים לא-יהודיים ישמשו כלי עזר לבירור השאלה, באשר כאמור, לצורך הכרעה יהודית ערכית פנימית אי אפשר ליחס משקל מכריע למקורות אלו. הוא הדין לממצאי המחקר הסוציולוגי-אנתרופולוגי. משקלם ההלכתי, כאמור, מועט או הוא שני במחלוקת, וכן אין בהם כדי ליתן תשובה מספקת לנושא, שהרי ממצאים אלו אינם מסוגלים לברר שאלות הסתפחות קבוצות לא יהודיות בדרך של גיור ועל אחת כמה וכמה שאלות של גיור הלכתי כדון. זאת ועוד: כפי שקובע בצדק אשכלי, בהקשר ל"יהודי חבש" –

"יש להניח הנחה יסודית שבעיית הקשר בין עשרת השבטים ושבט יהודי נידח בימינו – ובימי הגלות בכלל – אינה עומדת כלל לפני החקירה המדעית".¹⁰

הלשון: "החלטות הרבנות הראשית אינן מסתמכות על מאמרים או מחקרים של חוקרים ואפילו תורניים או רבניים אלא על דברים של פסקי הלכה. פסקי הלכה למעשה של רבותינו פוסקי הלכות לישראל הם הם עמודי יסוד שעל פיהם אנו חיים ופוסקים הלכות למעשה לדורות ואילו כתבים אחרים הם בגדר השערות." (בענין צורך בהטפת דם ברית בגירות עולי אתיופיה, ברקאי, קובץ ג' (תשמ"ז) 144). וראה להלן. עמ' 195.

9. כך, לדוגמה, במחקר ערכני מסכם בנושא מאת האתיופולוג Michael Perret, "Les Falachas d'Ethiopie", *Yod*, (1984), p. 80. הוא כמעט מתעלם מן המקורות המוסמכים של ההלכה ומצטט לבסוף את דעתו של אולנדורף (ראה הערה 33 במאמר הנ"ל).

10. א"ז אשכלי, "יהודי חבש בספרות העברית", ציון א' (תרצ"ו), עמ' 316, 317.

אולם אשכלי לא דייק בדבריו אלו והתעלם מכך שבעיית הקשר בין עשרת השבטים לשבט יהודי נידח בימינו אכן עומדת לפני החקירה הספרותית-הלכתית, שאף היא נושא למחקר מדעי בתחום המשפט העברי. הדוגמא המובהקת לכך בנושא מחקר זה היא שמקורות מוסמכים בהלכה מצביעים על קשר בין עשרת השבטים לשבט הפלשים.¹¹ החידוש במחקר זה הוא, מלבד עצם ריכוז המקורות וגילוי מספר מקורות חדשים, שיפורטו בהמשך, בכך שהתשובה על שאלת הזהות היהודית של הפלשים ניתנת בהתייחס להגדרה מוקדמת של הזהות היהודית, שהיא נקודת המוצא למחקר, אגב התייחסות למגוון הדעות בנושא הגדרת הזהות היהודית. שיטת המחקר היא בחינה מוקדמת של מקורות הפלשים, ועל פיה ניתוח המקורות היהודיים לסוגיהם, אגב שימוש במקורות חיצוניים לא יהודיים ומסקנות המחקר המדעי ככלי עזר לבירור הנושא. בשל מגוון המקורות ומקצועות המחקר בנושא והיקף הפרסומים המדעיים (מאז התחיל המחקר על הפלשים בראשית המאה ה-19 כבר פורסמו למעלה מאלף מאמרים וספרים המתייחסים, בין השאר, לנושא),¹² תקצר היריעה מאזכור מכלול המקורות והדעות, והמחקר נבנה על עיקרי המקורות ועיקרי הפרסומים המדעיים.

11. נציין כאן דוגמאות אחדות: מן המאה ה-16 – שו"ת הרדב"ז, חלק שביעי, סי' ה' (הפלשים משבט דן) וכן ר' עזריה מן האדומים, מאור עינים, חלק אמרי בינה, פרק יג ומן המאה ה-19 – תפארת ישראל, סנהדרין, יג ועוד.

12. ראה הביבליוגרפיה המקיפה של א"ז אשכלי, "הפלשים ביבליוגרפיה", קריית ספר, י"ב (תרצ"ה), עמ' 265-254, 383-370, 505-498 וקריית ספר, י"ג, עמ' 265-250, 393-383, 512-506 וכן ביבליוגרפיות משלימות מאת W. Leslau, "A Supplementary Falasha Bibliography", *Studies in* מסלמות מאת *Bibliography and Booklore*, 3 (June, 1957), no 1, pp. 9-27: ס' קפלן – ש. בן דור, יהודי אתיופיה – ביבליוגרפיה מוערת (הוצאת מכון בן צבי, תשמ"ח) וראה עוד הביבליוגרפיה בחלק המפתחות בספר זה.